

Hannah Arendt

Oordelen

Het leven van de geest

Vertaald door Dirk De Schutter en Remi Peeters

Klement

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijklement.nl
© 2016 Uitgeverij Klement, Zoetermeer
Alle rechten voorbehouden.

Omslagontwerp: Marion Rosendahl
Illustratie omslag: Georges Rouault, *Les trois juges*, 1928, c/o Pictoright Amsterdam 2016

ISBN 978 90 8687 181 0
NUR 730

Inhoud

OORDELEN: DE KEERZIJD <small>E</small> VAN HET HANDELEN	7
Inleiding van de vertalers	
HOE POLITIEK BEGRIJ <small>P</small> EN?	31
(De moeilijkheden van het begrijpen)	
FILOSOFIE EN POLITIEK	61
OVER MENSELIJKHEID IN D <small>U</small> ISTERE TIJD <small>E</small> N	97
Gedachten over Lessing	
OVER DE POLITIEKE FILOSOFIE VAN K <small>A</small> NT	133
Dertien colleges	
VERBEELD <small>I</small> NG	239
Seminarie over Kants <i>Kritiek van het oordeelsvermogen</i>	
Herkomst van de teksten	251

Oordelen:
De keerzijde van het
handelen

I.

De ondubbelzinnigheid van Hannah Arendts pleidooi voor het oordelen steekt schril af tegen de wezenlijk dubbelzinnige houding tegenover het oordelen in onze tijd. Nu eens lijkt onze samenleving gegijzeld door een *pensée unique*, de absoluut eenstemmige overtuiging over het te voeren beleid, de noodzakelijke maatregelen of de te volgen koers. Al wat tegen deze “politiek correcte” overtuiging ingaat, wordt unaniem afgewezen of veroordeeld. Dan weer gaan we prat op een nagenoeg ontelbaar aantal uiteenlopende of zelfs tegenstrijdige meningen, waarvan de relativiteit continu in de verf wordt gezet en waarvan dus geen enkele echt ernstig wordt genomen. In beide gevallen lijkt te worden getwijfeld aan de mogelijkheid om tot een weloverwogen oordeel te komen: in het eerste geval wordt één mening opgedrongen en heerst de tirannie van de *political correctness*; in het tweede geval heerst de tirannie van de dwaasheid, die alle meningen even veel of even weinig waard acht. In beide gevallen lijken we het erover eens dat, als oordelen al mogelijk is, het toch vooral van zelfingenomenheid getuigt en alleen al daarom aanmatigend en ongepast is. We gaan ervan uit dat niemand het recht heeft om te oordelen. Opwerpen als “wie denk je wel dat je bent?” zijn niet van de lucht.

Onze ontkerstende tijden blijven in dezen een merkwaardig en vreemd beroep doen op citaten uit het evangelie. Zo staat in *Matteüs* (7,1) te lezen:

Oordeel niet, opdat er niet over jullie geoordeeld wordt. Want op grond van het oordeel dat je velt, zal er over je geoordeeld worden, en met de maat waarmee je meet, zal jou de maat genomen worden. Waarom kijk je naar de splinter in het oog van je broeder of zuster, terwijl je de balk in je eigen oog niet opmerkt?

En in *Lucas* (6,37) vindt men woorden van dezelfde strekking, voorafgegaan door de richtlijn: “Wees barmhartig, zoals jullie Vader barmhartig is.”

Oordelen lijkt hier zonder meer gelijk te staan aan veroordelen; over de lofprijzing wordt niets gezegd. Daarnaast lijken deze verzen ervan uit te gaan dat oordelen onvermijdelijk gepaard gaat met huichelarij of blindheid voor de eigen gebreken. Het lijkt ons vanzelfsprekend dat wie oordeelt, mag verwachten dat hij zelf met de door hem gebruikte maat zal worden beoordeeld. En bovendien dat wie oordeelt, beseft dat hij zelf ook tegenover de door hem gehanteerde maat tekort kan schieten. Vervolgens worden deze verzen meestal geciteerd naar aanleiding van zogenaamd “immoreel” gedrag, en veel minder naar aanleiding van politieke of artistieke kwesties. En ten slotte berust de ontrading om te oordelen op het geloof dat uiteindelijk God zal oordelen: mensen hoeven zich hiermee niet in te laten. Vooral dit laatste lijkt ons in deze geseculariseerde tijden een probleem. Moeten we eraan toevoegen dat de moderne versie van deze overtuiging – “De geschiedenis zal oordelen” – niets anders inhoudt dan applaus voor wie slaagt, misprijzen voor wie faalt?¹

Arendts ondubbelzinnige pleidooi voor het oordelen vormt het sluitstuk van haar jarenlange reflectie over zowel het actieve als het contemplatieve leven. Zij onderscheidde zich door haar scherpe, soms bitse, maar altijd erg lucide oordelen over actuele vraagstukken. Het is nauwelijks overdreven te stellen dat zij op dit punt vrijwel alle intellectuelen van haar tijd overtrof. Wie nu haar teksten leest over de stichting van de staat Israël, de Palestijnse kwestie, de rassenproblematiek in de Verenigde Staten of de militaire interventie van de Amerikanen in Vietnam, zal verbaasd

zijn over haar vooruitziende blik, scherpzinnigheid en rake opmerkingen.

Het meest sprekende voorbeeld hiervan is allicht haar controversiële boek over het proces van Adolf Eichmann in Jeruzalem. Arendt beschouwde Eichmann, die verantwoordelijk was voor de deportatie van honderdduizenden Joden naar concentratie- en vernietigingskampen, niet als een reïncarnatie van de duivel, maar als een gedachteloze clown. Deze vaststelling is de aanleiding geweest van een nooit eindigende controverse en wordt haar, tot op de dag van vandaag, kwalijk genomen als een misplaatste en ongeoorloofde banalisering van het kwaad. Dat Arendt het daarnaast aangedurfd heeft de medeplichtigheid van de Joodse raden aan de deportatie ter sprake te brengen, stuitte op nog grotere verontwaardiging: Gershom Scholem, hoogleraar aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem en internationaal bekend door zijn studies over de Joodse mystiek en de Kabbala, vertegenwoordigde het standpunt van zeer velen, toen hij beweerde dat Arendts oordeel getuigde van een totaal gebrek aan *Ahavat Yisrael* – liefde voor het Joodse volk. Waar haalde Arendt overigens het recht vandaan om zich een oordeel aan te matigen over een situatie waaraan ze zelf was ontsnapt? Heeft ze zich hier niet schuldig gemaakt aan het verwerpelijke *blaming the victim*?

In het postscriptum bij de tweede uitgave van het Eichmannboek heeft Arendt op deze verwijten gereageerd. Indien het waar zou zijn dat we alleen mogen en kunnen oordelen wanneer we getuige zijn van of betrokken bij de beoordeelde feiten, dan zou een historicus nooit over gebeurtenissen uit het verleden kunnen oordelen. Evenmin zou rechtspraak door een niet-betrokken rechter mogelijk zijn. En wat de zelfingenomenheid betreft: een integere rechter denkt niet over zichzelf als iemand die boven de wet staat, noch beschouwt hij zichzelf als iemand die nooit criminele daden zou stellen. Hij is integendeel bereid te beamen: “*And there, but for the grace of God, go I*” (“En daar, was God niet genadig, ga ik” – vrij vertaald: “Ik zou één van die veroordeelde criminelen daar, op de brandstapel, kunnen zijn, als Gods genade mij daar niet voor had behoed”).² Alleen iemand

die op die manier de duisternis van het eigen hart erkent, is ook in staat tot vergeving.

De wijd verbreide overtuiging dat je niet mag oordelen stemt op een ironische wijze in met Eichmanns povere verdediging: ik heb alleen maar bevelen uitgevoerd, en als ik het niet gedaan had, had een ander het gedaan. Met andere woorden, ze accepteert Eichmanns weigering of afgestorven vermogen om te oordelen, en kan dus ook op geen enkele manier weerwerk bieden aan de monsterlijke politiek van het totalitarisme. Terwijl het totalitarisme de mensen in de verlatenheid duwt en hen van elke ervaring van de wereld berooft, is het oordelen een belangrijke, zoal niet de belangrijkste activiteit waarin mensen met elkaar hun bekommernis om de gemeenschappelijke wereld delen. Oordelen is niets anders dan dit “met anderen delen van de wereld”.³ Wie oordeelt, neemt zijn verantwoordelijkheid voor de wereld en geeft blijk van wat Arendt *amor mundi* heeft genoemd. Arendt vindt er geen doekjes om: geen oordeel vellen brengt de wereld in gevaar. Merkwaardig genoeg onderbouwt ze deze stelling met een eigenzinnige verwijzing naar de evangeliën. Zowel *Matteüs* (18,7) als *Lucas* (17,1-2) hebben het over het aanstootgevende, de ergernissen die onvergeeflijk zijn. Ze gebruiken hiervoor het Griekse woord *skandala*. Bij Arendt ontstaan de schandalen uit het verzuim om te oordelen. Hiermee maakt ze meteen duidelijk hoeveel gevaar er schuilt in het hedendaagse beroep op de Bijbel om van alle oordelen af te zien.

Uit de onwil of het onvermogen ons door middel van een oordeel met anderen te verbinden, ontstaan de echte *skandala*, de werkelijke struikelblokken die geen menselijke macht kan verwijderen, omdat ze niet zijn veroorzaakt door menselijke en in menselijke zin begrijpelijke motieven. Daarin ligt de verschrikking en tegelijkertijd de banaliteit van het kwaad.⁴

II.

Oordelen had het derde deel van *Het leven van de geest* moeten worden. Arendt is echter enkele dagen na het beëindigen van *Willen* gestorven. In haar schrijfmachine heeft men het titelblad van het derde deel gevonden, met daarop een dubbele aanhef.⁵ In het boek dat haar voor ogen stond, zouden naar alle waarschijnlijkheid haar colleges over Kants politieke filosofie worden verwerkt. Deze heeft ze in verschillende vormen vanaf 1964 gegeven, zowel aan de University of Chicago als aan de New School for Social Research. Die colleges worden veelal als voorstudie voor het nog te schrijven boek over oordelen beschouwd, en werden intussen ook vaak verkeerdelijk als het derde deel van *Het leven van de geest* uitgegeven. Voor ons staat het evenwel vast dat Arendt het niet op alle punten met Kant eens was, ongeacht haar bewondering voor de *Kritiek van het oordeelsvermogen*: zo maakt ze kritische opmerkingen bij Kants dubbelzinnige houding ten aanzien van de Franse Revolutie, of bij zijn weinig geïmpliciteerd geloof in de Vooruitgang. Bovendien is het niet zo dat Arendt zich in deze colleges voor het eerst met het oordelen inlaat. Het oordelen is voordien al een belangrijk thema in haar denken. Daarom hebben wij ons in dit boek niet beperkt tot de colleges over Kant, maar nog enkele andere teksten opgenomen. Toch willen wij beklemtonen dat wij hierbij allerminst de pretentie hebben om het ontbrekende derde deel van *Het leven van de geest* te reconstrueren.

De eerste hier opgenomen tekst, *De moeilijkheden van het begrijpen*, dateert van 1954 en is een uitloper van Arendts monumentale studie over het totalitarisme, die in 1951 verscheen. De “moeilijkheden” waarvan sprake in de titel hebben juist betrekking op het begrijpen van het totalitarisme: deze totaal nieuwe regeringsvorm is zonder voorgaande in de westerse geschiedenis en lijkt daarom elk begrip te boven te gaan. Dat wil zeggen dat er nog geen algemene begrippen zijn die op dit nieuwe fenomeen licht kunnen werpen, maar eveneens dat de oude categorieën niet meer bruikbaar zijn. Of zoals Arendt tot op het laatste zal blijven herhalen: hoe begrijpen dat mensen in staat zijn tot een kwaad

dat de wereld in een woestijn verandert, dat onvergeeflijk is en tegelijk niet kan worden bestraft, dat niemand tot profijt strekt, maar een onherstelbare schade aanricht? Toch is dit niet Arendts laatste woord: integendeel, zij roept ons onverbiddeijk op om al denkend de confrontatie met het totalitarisme aan te gaan. Alleen op die manier vinden we een weg naar onszelf, heroveren we een plaats in de wereld zonder te loochenen dat zich in die wereld onvergeeflijke en onaanvaardbare dingen hebben voorgedaan. In haar “Woord vooraf” bij *Totalitarisme* had Arendt al iets gelijkaardigs geponeerd:

Begrijpen betekent dat men de last van de eeuw onderzoekt en bewust draagt – niet dat men het bestaan ervan ontkent, noch dat men er gedwee voor zwicht. Kortom, begrijpen betekent dat men aandachtig, onbevangen (of zonder vooringenomenheid), de confrontatie aangaat met, en weerstand biedt aan de werkelijkheid – wat die ook moge zijn.”⁶

Begrijpen is dus een vorm van verzet bieden en daarom kan Arendt het ook omschrijven als “de andere kant van het handelen”.

Wat Arendt hier *begrijpen* noemt, zal ze later *oordelen* noemen. Het gaat dus niet om een begrijpen dat het wezen van iets vat, maar om het zoeken naar de betekenis van een concreet fenomeen. Dit begrijpen voltrekt zich als Kants “reflecterende oordeel” waarbij iets wordt bepaald hoewel het niet onder een algemene noemer kan worden gesubsumeerd. Zoals we volgens Kant in staat zijn om te zeggen dat iets schoon is, hoewel we niet over het algemene begrip “schoonheid” beschikken, of niet weten wat schoonheid in het algemeen is.

Telkens wanneer Arendt dit oordelen aan een analyse onderwerpt, maakt ze ook gebruik van het begrip *common sense*. In tegenstelling tot de meeste moderne filosofen behandelt Arendt dit begrip niet neerbuigend: *common sense* valt voor haar niet samen met “boerenverstand” en is meer dan de neerslag van overgeërfde vooroordelen of algemene wijsheden, zoals we die in spreekwoorden aantreffen. Ze herinnert integendeel aan een andere, pre-mo-

derne betekenis van de term, die ze in lijn brengt met een inzicht uit de fenomenologie: *sensus communis* is voor Thomas van Aquino het zesde zintuig dat de diverse gegevens van de zintuiglijke ervaring verenigt, mededeelbaar maakt en een plaats geeft in een met anderen gedeelde, gemeenschappelijke wereld. (De witte kleur en de zoete smaak horen bij hetzelfde klontje suiker, waar mijn kind, net als ik, verzot op is.) Daarnaast wordt in de fenomenologie de *sensus communis* herontdekt: de *sensus communis* is een gewaarwording die al mijn zintuiglijke waarnemingen vergezelt en mij het aan elk wetenschappelijk bewijs voorafgaand geloof schenkt dat aan mijn waarnemingen een “werkelijkheid” beantwoordt (en dat ze dus niet op een fictie of hallucinatie berusten). Het witte en zoete horen bij een klontje suiker, dat onafhankelijk van mijn gewaarwording bestaat en ook voor anderen waarneembaar is. Deze *sensus communis* wordt door Arendt ook aangeduid met de term *le bon sens*: “het gezond verstand is dat zesde zintuig, dat wij niet enkel allen gemeen hebben, maar dat ons een plaats geeft in een gemeenschappelijke wereld en zo deze wereld mogelijk maakt”.

Naast deze betekenis van *common sense* als *le bon sens*, die ze vooral in *Denken* uitwerkt, kent Arendt aan het begrip ook de betekenis toe van *community sense*, *gemeenschapszin*. Waar *le bon sens* zich vooral afstemt op het feitelijk gegeven en op het onderscheid tussen waar en onwaar en dus op kennis, hebben we de gemeenschapszin nodig als we waardeoordelen uitspreken – “dit is mooi”, “dit is lelijk” of “dit is walgelijk” – waarin we de betekenis van concrete fenomenen trachten te vatten. De gemeenschappelijkheid van de wereld wordt niet alleen gedeeld in waarheidsuitspraken, maar ook in waardeoordelen. Het verschil tussen beide is dat een waarheidsuitspraak dwingend is, op grond van de evidentie die ze uitdrukt, terwijl een waardeoordeel op zoek moet gaan naar instemming – “vind je dit ook niet een uitzonderlijk mooi schilderij?”

De gedachte dat niet alleen waarheidsuitspraken, maar ook waardeoordelen een gemeenschappelijke wereld veronderstellen, blijft bij Arendt lang impliciet en wordt eigenlijk pas volledig uitgewerkt in haar colleges over Kants politieke filosofie. De geweldige ontdekking bij de lectuur van die colleges is dat Arendt, tegen de orthodoxe

interpretatie in, Kant beschouwt als een eminent voorbeeld van een “politiek” denker, dat wil zeggen: een denker die niet vijandig staat tegenover de *human affairs*, die wars is van sympathieën voor de tirannie, die de filosofie niet beschouwt als een esoterische-elitaire aangelegenheid, een denker vooral die het kritisch en publiek gebruik van de rede propageert en tegelijk de noodzaak van de publieke ruimte voor het denken erkent. Arendt vindt in Kants smaakoordeel een oordeelsparadigma met een veel ruimer toepassingsveld dan alleen het esthetische. Esthetische, morele en politieke oordelen vertonen een zelfde structuur, en stichten altijd een minimale intersubjectieve eensgezindheid. De uitspraak “dit is mooi” is bijgevolg niet de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie, maar zal altijd op bijval kunnen rekenen: die intersubjectiviteit is voor Arendt het begin van een gemeenschappelijke wereld.

III.

Vanuit het besef dat haar pleidooi voor het oordelen in feite volkomen *unzeitgemäß* is, poogt Arendt deze kiem van intersubjectiviteit die in elk oordeel verborgen ligt, te bewaren, om zo het tanende oordeelsvermogen van onze tijd nieuw leven in te blazen. Arendt koppelt deze teloorgang van het oordeelsvermogen aan de opkomst van de wetenschappen in de moderne tijd. Die wetenschappen hebben het geloof in de gewone ervaring aangetast en zo een gigantische wereldvervreemding op gang gebracht:⁷ de werkelijkheid die wij met onze zintuigen ervaren, wordt tot schijnwerkelijkheid gedegradeerd, omdat ze vervangen wordt door de werkelijkheid die de wetenschappen onthullen. De scheikunde leert ons dat water eigenlijk H_2O is, en niet het element waarmee we ons wassen of de drank waarmee we onze dorst lessen. Met andere woorden, de wetenschappen eigenen zich de toegang tot de werkelijkheid toe: die verloopt voortaan uitsluitend via hun methode. In deze door de wetenschappen ontsloten werkelijkheid is voor het menselijk subject, dat tussen geboorte en dood bestaat, geen plaats meer. Dat subject is alleen maar een storende